

УДК 330.15:502.5

Н. В. Павліха – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки;

О. А. Караїм – аспірант кафедри міжнародних економічних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки

Проблеми збереження ландшафтного різноманіття природоохоронних територій

Роботу виконано на кафедрі міжнародних економічних відносин ВНУ ім. Лесі Українки

У статті розглянуто передумови створення дієвих організаційно-економічних основ управління ландшафтами природоохоронних територій.

Ключові слова: ландшафти, ландшафтне різноманіття, ландшафтний аналіз, природно-заповідний фонд, ландшафтне управління.

Павліха Н. В., Караїм О. А. Проблемы сохранения ландшафтного разнообразия природоохранных территорий. В статье рассмотрены предпосылки создания действенных организационно-экономических основ управления ландшафтами природоохранных территорий.

Ключевые слова: ландшафты, ландшафтное разнообразие, ландшафтный анализ, природно-заповедный фонд, ландшафтное управление.

Pavlikha N. V., Karaim O. A. Preservation of Landscape Diversity in Protected Areas. In the article the prerequisites for the development of effective organizational and economic foundations of landscape management of protected areas.

Key words: landscapes, landscape diversity, landscape analysis, natural-reserve fund, landscape management.

Постановка наукової проблеми та її значення. Структура функціонування ландшафту та ландшафтного різноманіття забезпечує організацію національної екологічної мережі, функціональне зонування й формує опорний каркас системи управління сталим розвитком просторових систем.

Саме ландшафти гармонійно об'єднують природне, соціальне, економічне, історичне, традиційно-культурне середовище життя та діяльності населення, формують простір і з точки зору локального обсягу, і більш ширшого – національного, міждержавного й континентального масштабів [9]. Від збереження й ефективного використання ландшафтного потенціалу значною мірою залежать якість життя населення та реальні перспективи сталого просторового розвитку.

Тому одним із важливих шляхів запобігання виникненню й розв'язання проблем у регіональному просторі є збереження, відтворення та розвиток ландшафту [5], що можливо за умови розробки й реалізації дієвого механізму управління ландшафтами.

Останнім часом особливо актуальними стали організаційно-економічні проблеми забезпечення раціонального використання, охорони й відтворення ландшафтного потенціалу природоохоронних територій.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Системі управління природоохоронними територіями в Україні присвячені роботи таких науковців, як В. А. Толкачов, О. М. Колосок, Н. В. Гудкова. Проблеми природоохоронних територій висвітлюють О. В. Аріон, С. Ю. Попович, В. І. Олещенко, В. І. Гетьман, В. П. Коржик, В. П. Брусак, Д. А. Кричевська, К. М. Горб, Ж. І. Бучко та ін. У контексті цієї проблеми розглядають питання збереження, класифікації та методів визначення біологічного й ландшафтного різноманіття в роботах М. О. Маринича, П. Г. Шищенка, М. Д. Гродзинського, В. Т. Гриневецького, А. О. Домаранського. В. М. Пащенко та В. П. Брусак описують ландшафтну репрезентативність об'єктів природоохоронних територій. Загальні основи ландшафтного підходу до розгляду територій як сукупності природно-територіальних комплексів представлені в роботах В. С. Преображенського, Т. Д. Александрової, Т. В. Куприянова, Г. П. Міллера, В. М. Петліна, А. В. Мельник. Суть ландшафтів розкривають такі українські та зарубіжні науковці, як В. Н. Гуцуляк, В. М. Гуцуляк, Д. Л. Арманд, Г. Н. Анненская, А. А. Ведіна, В. К. Жучкова, В. Г. Коноваленко, І. І. Мамай, М. І. Позднєєва, Є. Д. Смірнова, Н. А. Солнцев, Ю. Н. Цесельчук, І. І. Мазур,

Н. В. Пожидаєва, М. П. Гаврилова, Л. І. Куракова, О. П. Романова, В. І. Федотов, Л. С. Берг, Н. Л. Беручішвілі. Збереження та використання ландшафтного потенціалу Росії та Європи досліджував В. В. Сударенков. Ландшафтні основи територіального планування вивчали Т. В. Бобра, А. І. Личак.

У наукових роботах П. Жолкевського висвітлені методичні підходи до економіко-екологічної оцінки території. Екологічним проблемам використання ландшафтів природоохоронних територій присвятили свої роботи В. Е. Борейко, Ф. Д. Заставний. Поняття екомережі й основні напрями ландшафтознавчого обґрунтування висвітлює В.Т. Гриневецький. Здійснення екологічного туризму як внеску в економічний розвиток ландшафту на природоохоронних територіях досліджували О. Ю. Дмитрук, В. І. Гетьман, М. Ю. Травкіна, Т. К. Сергєєва, І. В. Зорін, В. А. Квартальнов.

Доцільно підкреслити, що у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі розкрито різнопланові питання щодо теоретичних основ збереження та розвитку ландшафтного різноманіття, обґрунтовано підходи до розв'язання проблем природоохоронних територій. Проте наявні наукові розробки не охоплюють усього комплексу методологічних та практичних завдань щодо організаційно-економічних основ управління ландшафтами природоохоронних територій.

Метою статті є виявлення проблем та обґрунтування необхідності розробки й реалізації дієвого механізму управління ландшафтами природоохоронних територій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Система природоохоронних територій України складається з понад 7 346 окремих об'єктів, 60 % яких мають міжнародне, національне або регіональне значення. Станом на 1.01.2008 р. площа природно-заповідного фонду (ПЗФ) України складає близько 2,99 млн га, або 4,95 % території країни [8]. У більшості країн Європи середній відсоток заповідності становить 15 %. Із кожним роком відсоток заповідних земель збільшується (відповідно до Закону України “Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки” до 2015 року площа земель ПЗФ має становити 10,4 % від площі держави) [6; 7], а їх становище в більшості випадків не найкраще.

Багатство природних ландшафтів є надбанням українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України (254к/96 – ВР).

Ландшафтний потенціал кожного регіону є унікальним за складом і масштабами. Він є сприятливим ресурсом для економічної діяльності та відіграє інтегруюче значення для вибору й розробки підходів щодо розв'язання проблеми сталого просторового розвитку.

Ландшафтне різноманіття – це вираження формальних численних зв'язків між суспільством та географічно визначеною територією, зовнішній прояв яких є результатом впливу природних і людських чинників та їх комбінацій протягом певного часу [5].

Сучасний стан та зміни, що відбуваються з ландшафтами природоохоронних територій останнім часом, вимагають уваги та реорганізації. Відсутність системного комплексного моніторингу приводить до трансформації, а іноді й до повної деградації унікальних територій. Деколи їх відновлення після неконтрольованого втручання стає неможливим. Так ми поступово втрачаємо окремі види рослинного та тваринного світу і ландшафтних комплексів у цілому. Види негативної діяльності різні: розорення цілинного степу на схилах (регіональний ландшафтний парк “Тилігульський”), створення відвалів шламосховища (ботанічна пам'ятка природи “Старогалицинівська”), проведення лісотехнічних заходів (заповідне урочище “Андріївське”), заповнення руслового водосховища (регіональний ландшафтний парк “Гранітно-степове Побужжя”), приватизація земель (регіональний ландшафтний парк “Кінбурнська коса”) та ін., а наслідки – однакові. Вони завжди є небажаними спочатку для оточуючого середовища, а згодом і для людини. Зважаючи на вкрай негативну ситуацію, виникла необхідність у створенні ефективно діючого механізму збереження та відновлення ландшафтів природоохоронних територій. Стабілізація екологічної ситуації та оздоровлення довкілля в країні потребують широкомасштабних заходів, спрямованих на зменшення антропогенного впливу на природні ландшафти та попередження забруднення навколишнього середовища.

7 вересня 2005 року Україна ратифікувала “Європейську ландшафтну конвенцію”, що передбачає подальші кроки із забезпечення її впровадження на рівні держави. Реалізація положень “Європейської ландшафтної конвенції” й адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу потребує врегулювання правових та організаційних засад охорони ландшафтів, визначення інструментів узгоджених дій у сфері ландшафтного планування, організації, регулювання, моніторингу, обліку та контролю стану ландшафтів на державному, регіональному, місцевому рівнях. При цьому мають бути враховані інтереси соціально-економічного розвитку з одночасною міні-

мізацією антропогенного навантаження на ландшафти. На сьогодні ці питання залишаються неврегульованими.

Організація й функціонування природоохоронних територій не можливі без дієздатного економічного механізму управління ландшафтами.

Першочерговим кроком до створення основ ландшафтного управління є ландшафтний аналіз, що є сучасним та високотехнологічним напрямом просторового аналізу, який спирається на космічну дистанційну інформацію та використання засобів геоінформаційних систем. Серед сучасних досліджень слід виділити такі, де застосовувалися геосистемний підхід та методики ландшафтно-геохімічного районування, що дає змогу забезпечити репрезентативність результатів спостережень з урахуванням особливостей території та забруднюючих речовин [4]. Ландшафтний аналіз спирається на знання природних факторів ландшафтогенезу і властивості ландшафтних структур, врахування ролі антропогенних факторів через види природокористування [10].

Результати ландшафтного аналізу дають змогу досягнути риси фізико-географічних особливостей, геологічної будови, рельєфу, біоти. Завдяки ландшафтному аналізу можна скласти об'єктивне уявлення про територію дослідження, визначити її структуру, вивчити її динаміку, стійкість до різноманітних видів антропогенного впливу тощо.

Таким чином, дослідження із застосуванням ландшафтного аналізу дозволяють враховувати природні особливості території (й окремих компонентів, і геосистем у цілому), стійкість її до антропогенного навантаження та функцію геосистем, що є особливо важливим при вивченні природно-антропогенних та техногенних ландшафтів. Важливим є врахування антропогенного навантаження і конкретного поєднання видів господарської діяльності. Неабияке значення має також ландшафтний аналіз у просторовій організації й обґрунтуванні господарської діяльності поселень, регіонів та країни.

Наступним важелем основ управління ландшафтами природоохоронних територій є екологічні проблеми використання ландшафтів. Створення екологічної мережі, основою якої є природоохоронні території країни, є основним елементом практичного впровадження екологічної системи природокористування та дасть змогу ефективно забезпечити збереження і біорізноманіття природних екосистем, і генофонду цінних представників флори й фауни різних природно-кліматичних зон України. Цінні об'єкти природи потрібно адаптувати до ринкових умов із гарантуванням екологічної безпеки.

П. Жолкевський зазначає, що для забезпечення економіко-екологічного моніторингу території необхідно природу й економіку розглядати як єдину систему взаємозалежних компонентів, тобто мова йде про формування особливого, на відміну від традиційного, фактично нового напрямку – економіко-екологічного вивчення території [2, 112].

Екотуризм, здійснюваний на природоохоронних територіях, може стати моделлю використання екосистем у режимі збереження і вагомим внеском у соціально-культурний та економічний розвиток ландшафту [1].

Черговим етапом в організації управління є діагностика наявності та споживання соціально-економічного потенціалу території, оскільки на ландшафти природоохоронних територій покладається виконання цілого ряду завдань та функцій. Запровадження економічних важелів стимулювання заходів з охорони ландшафтів, ефективне використання ресурсів природоохоронних територій, удосконалення системи менеджменту, ведення раціонального земле- та водокористування, розвиток ресурсної бази туристичної галузі й оздоровлення населення на природоохоронних територіях країни є пріоритетом економічної діяльності об'єктів природоохоронних територій. Покращення умов проживання людини, здійснення екологічного виховання і природоохоронної освіти, формування екологічної культури населення, збереження історико-культурної спадщини та регулювання суспільних відносин щодо охорони природного середовища – головні соціальні функції, покладені на ці об'єкти [3].

На сьогодні механізм економічного забезпечення ПЗФ в Україні реалізується через економічну оцінку території та об'єктів природно-заповідного фонду, ведення їх кадастру. Це передбачає вираження в грошових одиницях наявних на території об'єкта ПЗФ ресурсів та визначення вартості самого об'єкта в цілому. Проте на даний час грошова характеристика відсутня через низку проблем та методик її визначення [8].

Тому у структурі економічного механізму ПЗФ проблема удосконалення фінансового забезпечення (залучення фінансових ресурсів, їх розподіл, перерозподіл, податкові та інші пільги тощо) посідає особливе місце. Ще за часів жорсткої планової економіки фінансування ПЗФ завжди здійснювалося за залишковим принципом, тому в умовах ринкової економіки зрозуміло, що ПЗФ не зможе успішно існувати лише за рахунок державного бюджету. Подальший розвиток ПЗФ повинен ґрунтуватися на обов'язковому залученні його об'єктів у сферу ринкових товарно-грошових відносин та збалансованості фінансування, включаючи фонди екологічного призначення, з необхідними витратами для реалізації заходів, спрямованих на збереження й ефективне використання ландшафтного потенціалу.

Практика показує, що для об'єктів загальнодержавного значення існує три основних джерела фінансування, а саме: державний бюджет, державний фонд охорони навколишнього природного середовища та власні кошти установ. Наявність пільг, безумовно, сприяє розвитку територій ПЗФ, проте існують обмеження. Об'єкти ПЗФ звільнені від сплати земельного податку і податку на прибуток, але змушені, у разі надання платних послуг (отриманні власних коштів), сплачувати податок на додану вартість [8].

Взагалі державну ландшафтну політику здійснюють за допомогою системи трастових фондів. Траст передбачає співробітництво місцевого населення, органів місцевого самоврядування, екологічних організацій, суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана з порушенням ландшафтів, традиційного природокористування, екологічними ризиками. Крім того, траст може співпрацювати з іншими питань, пов'язаних з охороною, плануванням та управлінням ландшафтами, зокрема в напрямі підвищення ефективності використання ландшафтного потенціалу з використанням природоохоронних технологій у паливно-енергетичному комплексі, при рекультивативі порушених територій, у напрямі проведення сумісних екологічних експертиз за участю громадськості, під час підготовки та реалізації еколого-освітніх програм [5].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Огляд наукових досліджень і напрацювань учених засвідчує необхідність:

- 1) узагальнення кращого світового досвіду з питань управління ландшафтами та збереження природно-заповідного фонду;
- 2) визначення найперспективніших методів та розробку принципів і механізмів сталого управління ландшафтами як таких, що сприятимуть збереженню та відновленню екосистем, підвищенню природного, соціального й економічного розвитку;
- 3) на основі аналізу розглянутих чинників, створення дієвих організаційно-економічних основ управління ландшафтами територій, які особливо охороняють.

Література

1. Гетьман В. І. Концептуальні питання екотуризму в контексті збереження ландшафтного різноманіття / В. І. Гетьман // Рідна природа. – 2001. – № 2. – С. 34–35.
2. Жолкевський П. Методичні підходи до економіко-екологічної оцінки території / П. Жолкевський // Регіонал. економіка. – 2000. – № 2. – С. 112–119.
3. Заповідна справа в Україні / за заг. ред. М. Д. Гродзинського, П. С. Стеценка. – К. : ВФ “Географіка”, 2003. – 306 с.
4. Малишева Л. Л. Теорія та методика ландшафтно-геохімічного аналізу й екологічної оцінки території : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук / Л. Л. Малишева. – К., 1998. – 32 с.
5. Павліха Н. В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід : монографія / Н. В. Павліха. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – 380 с.
6. Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1989-14>
7. Про природно-заповідний фонд : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2456-12>
8. Толкачов В. А. Система управління природоохоронними територіями в Україні: проблеми та перспективи / В. А. Толкачов, О. М. Колосок, Н. В. Гудкова // Наук. Вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. – 2009. – №1. – С. 5–8.
9. Чехній В. М. Теоретико-методологічні засади вивчення сезонних станів ландшафтних комплексів / В. М. Чехній // Укр. геогр. журн. – 2003. – № 2. – С. 9–12.
10. Шищенко П. Г. Прикладная физическая география / П. Г. Шищенко. – К. : Вища шк., 1988. – 192 с.

Статтю подано до редколегії
12.10.2010 р.